

Wiktorja
Kudela-Świątek

MIEJSCA (NIE)PAMIĘCI

O upamiętnianiu
ukraińskiego Wielkiego Głodu
z lat 1932-1933

MIEJSCA (NIE)PAMIĘCI

O upamiętnianiu
ukraińskiego Wielkiego Głodu
z lat 1932-1933

Wiktoria
Kudela-Świątek

MIEJSCA (NIE)PAMIĘCI

O upamiętnianiu
ukraińskiego Wielkiego Głodu
z lat 1932-1933

Kraków 2014

© Copyright by Wiktoria Kudela-Świątek, Kraków 2014

Recenzenci:

dr Robert Kuśnierz
dr hab. Włodzimierz Osadczy, prof. KUL
prof. dr hab. Krzysztof Zamorski

Opracowanie redakcyjne:
Joanna Miłek

Skład:
Małgorzata Manterys-Rachwał

Projekt okładki:
Paweł Sepielak

Na okładce dzwon pamięci
z Muzeum-Pomnika Ofiar Wielkiego Głodu w Kijowie (fot. Adam Świątek)

Książka wydana dzięki pomocy *de minimis*
Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego

Publikacja wydana w dwóch wersjach: drukowanej i elektronicznej.
Pierwotna jest wersja drukowana

ISBN 978-83-7638-434-4
DOI: 10.12797/9788376384344

KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel./faks: 12 431-27-43, 12 421-13-87
e-mail: akademicka@akademicka.pl

Księgarnia internetowa: www.akademicka.pl

Spis treści

Zamiast wstępu	9
----------------------	---

Część I

„Wspólnoty pamięci” Wielkiego Głodu 1932-1933

1. „Wspólnota pamięci” – zarys teoretyczny	21
2. Ukraińska diaspora postanawia pamiętać	27
3. „Karnawał pamięci” w postsowieckiej Ukrainie	45
4. Odkrywanie pokolenia ofiar.....	53
5. Różne oblicza (nie)pamięci	69
6. Odpominanie Wielkiego Głodu... Narodziny „wspólnoty pamięci”	101

Część II

„Miejsca pamięci” Wielkiego Głodu 1932-1933

1. Od <i>loci memoriae</i> do <i>lieux de mémoire</i> . Definiowanie pojęcia „miejsce pamięci”	109
2. Wielki Głód a pojęcie <i>lieux de mémoire</i>	121
3. Sakralizacja traumy jako forma upamiętniania Wielkiego Głodu na przykładzie pomników	125
4. Muzea Wielkiego Głodu w Kijowie i Międzybożu.....	145
5. „Miejsca cmentarne” jako specyficzna forma pamięci Wielkiego Głodu	161

Zakończenie	171
Bibliografia	179
Spis ilustracji.....	201
Indeks osobowy	205
Synopsis	213

Ofiarom Euromajdanu tę książkę dedykuję...

Zamiast wstępu

Pamięć i zapomnienie jako elementy poznania stanowią przedmiot kilku, obok historii, dyscyplin naukowych, m.in. socjologii, antropologii, psychologii czy politologii. Ożywienie debaty na temat pamięci niektórzy badacze traktują jako spóźnioną reakcję na krzywdy nowoczesności. W obiegu publicznym nastąpiło ono w latach 20. ubiegłego wieku dzięki francuskiemu badaczowi Maurice'owi Halbwachswi. Dopiero jednak w drugiej połowie XX w. pamięć historyczna oraz „miejsca pamięci” stały się przedmiotem intensywnych i wielostronnych dociekań odnowionych przez Pierre'a Norę i Jana Assmanna¹.

O potrzebach, które pamięć historyczna zaspokaja w społeczeństwie, napisano już wiele, wskazując na cały szereg pełnionych przez nią funkcji. W centrum zainteresowań historyków znajdują się przede wszystkim dwie z nich – legitymizacja władzy i istniejącego porządku społecznego oraz tworzenie zbiorowej tożsamości². Legitymizacyjna siła przeszłości powoduje, iż w każdym społeczeństwie toczy się polemika o kształt pamięci dziejów ojczystych³. Co się zaś tyczy drugiej z ról pamięci historycznej, to polega ona na tworzeniu odpowiedniego

¹ Por. E. Rewers, *Interferencja pamięci. Ku transkulturowości*, [w:] *Pamięć i zapomnianie w Europie przełomu wieków*, red. Z. Drozdowicz, Poznań 2001, s. 77; A. Wolff-Powęska, *Zwycięzcy i zwyciężeni. II wojna światowa w pamięci zbiorowej narodów*, „Przegląd Zachodni” 2005, nr 2, [on-line:] http://www.iz.poznan.pl/pz/pz/22_2005_2_wybrany_art.pdf – 15 XII 2013.

² B. Szacka, *Pamięć zbiorowa i wojna*, „Przegląd Socjologiczny” 2000, nr 2, s. 11-28, s. 15.

³ *Ibidem*, s. 16.

kanonu kultury. Kanon jest tu pojmowany jako szereg wydarzeń i postaci historycznych, o których należy pamiętać, by czuć się członkiem wspólnoty narodowej, która ten kanon wytworzyła⁴. Barbara Szacka w oparciu o badania socjologów amerykańskich wskazuje na ścisły związek między pamięcią a tożsamością:

Pamięć pomaga czuć się wciąż sobą, pomimo że żyjemy już w innym czasie i innym niż kiedyś miejscu. Z kolei to, kim jesteśmy w danym momencie, określa, jakie wspomnienia wydobywany z naszej pamięci⁵.

Świadomość wspólnej przeszłości, wspólnego trwania w czasie pomaga członkom pewnej grupy społecznej określać się jako „my”, co ma działanie więziotwórcze. Benedict Anderson podkreśla, że nowoczesne narody, takie jak Ukraińcy, są wspólnotami, w których pamięć zbiorowa odgrywa rolę szczególną, gdyż jest niezmiernie ważna dla procesu scalania i określania ich tożsamości⁶.

Powstające w 1991 r. niepodległe państwo ukraińskie zaczęło budować swoją politykę historyczną na „odwiecznym dążeniu narodu ukraińskiego do niepodległości”⁷. Politycy, działacze społeczni oraz przedstawiciele elity intelektualnej pracowali nad kształtem kanonu pamięci narodowej Ukraińców, który mogłoby zaakceptować społeczeństwo ukraińskie. Dwie dekady niepodległości okazały się jednak zbyt krótkim okresem, by uniknąć ambiwalencji pamięci historycznej. Problem tożsamości narodowej Ukraińców jest obecnie tematem drażliwym, gdyż przeszłość Ukrainy charakteryzuje rywalizacja wpływów polskich i rosyjskich, a także późne przebudzenie narodowe Ukraińców, niezakończony proces kształtowania się świadomości narodowej i związane z tym tendencje separatystyczne wewnątrz

⁴ J. Szacki, *O kanonie kultury europejskiej uwagi sceptyczne*, „Znak” 1994, nr 7 (470), s. 18-19.

⁵ B. Szacka, *Pamięć zbiorowa i wojna*, s. 16.

⁶ O tej koncepcji szerzej zob. B. Anderson, *Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, tłum. S. Amsterdamski, Kraków 1997.

⁷ S. Kozak, *Z dziejów Ukrainy. Religia, kultura, myśl społeczna. Studia i szkice*, Warszawa 2006, s. 339-348.

kraju. Współczesna historiografia ukraińska także jest polem bitwy o tożsamość narodową⁸.

Nawet najbardziej demokratyczne państwo narzuca określone wzorce kulturowe, aby ujednolicić społeczeństwo⁹. Dlatego m.in. symbolika z czasów dawnych, stanowiąca „miejsce pamięci”, jest wręcz świadomie kształtowana przez wybieranie pewnych momentów lub wątków z dziejów kraju¹⁰. Symbole współczesnej Ukrainy pozostają na pierwszy rzut oka takie same, jakie przyjął rząd Ukraińskiej Republiki Ludowej w latach 1917-1918: trójkąt Rurykowiczów, błękitno-żółta flaga narodowa i hymn *Shche ne wmerła Ukrainina*. Gdyby jednak sięgnąć głębiej, to okazuje się, że kanon kultury narodowej Ukraińców wypełniają wzajemnie wykluczające się symbole, które do dziś, zamiast łączyć, różnicują społeczeństwo. Mieszanie symboli nacjonalistycznych, sowieckich czy też w duchu Małej Rosji z czasów carskich, ale i innych, sprzyja jedynie konfrontowaniu się i tak ostro rywalizujących ze sobą orientacji ideowych w społeczeństwie ukraińskim¹¹. Co więcej, pamięć społeczna Ukraińców jest *in statu nascendi*, wciąż szukają oni korzeni własnej tożsamości¹².

Wielki Głód stanowi jedną z tych kart historii Ukrainy, wokół których kolejni prezydenci niepodległego państwa (w sposób wyjątkowo konsekwentny Wiktor Juszczenko) usiłowali umacniać tożsamość narodową Ukraińców. Werchowna Rada Ukrainy uznała Wielki Głód za ludobójstwo jeszcze w lutym 2003 r., a podobną uchwałę trzy lata później przyjął polski Senat, a następnie Sejm¹³. Również 25 innych

⁸ О. Забужко, *Філософія і проблема культурної притопності нації*, „Україна. Культурна спадщина, національна свідомість, державність” 1995, № 2, s. 21.

⁹ *Po co nam historia?*, wstęp T. Łepkowski, tłum. M. Mróz, Warszawa 1985, s. 12.

¹⁰ A. J. Motyl, *Dilemmas of Independence. Ukraine after Totalitarianism*, New York 1993, s. 85-87.

¹¹ A. Wilson, *Ukraińcy*, tłum. M. Urbański, Warszawa 2004, s. 237.

¹² О. Левкова, *(У)мови само-(за)буття*, [on-line:] <http://www.ji.lviv.ua/n40texts/levkova.htm> – 14 XI 2003.

¹³ R. Kuśnierz, *Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929-1932)*, Toruń 2005, s. 12.

państw na świecie uznało Hołodomor za ludobójstwo¹⁴. Zarówno pamięć o Hołodomorze, jak i miejsca pamięci z nim związane, są obecnie potężną siłą łączącą pamięć historyczną Ukraińców i kształtującą ich tożsamość narodową pod hasłem odnowy duchowej społeczeństwa ówczesnej Ukrainy (tzw. duchowy Czarnobyl)¹⁵.

Mimo powyższego badania nad Wielkim Głodem jako „miejscem pamięci” podjęto stosunkowo niedawno i w zasadzie poza granicami Ukrainy¹⁶. Natomiast rodzima historiografia ukraińska od lat 80. XX w. skupia się na badaniu Wielkiego Głodu jako faktu historycznego i ma już na tym polu w chwili obecnej potężny dorobek naukowy¹⁷. Do refleksji nad samą istotą badań nad Wielkim Głodem zmusiła

¹⁴ Tj. Andora (2009), Argentyna (2007), Australia (2003, 2008), Azerbejdżan, Belgia, Brazylia (2007), Chile (2007), Czechy (2007), Ekwador (2007), Estonia (1993), Gruzja (2005), Hiszpania (2007), Kanada (2003, 2008), Kolumbia (2007), Litwa (2005), Łotwa (2008), Meksyk (2008), Mołdawia, Paragwaj (2007), Peru (2007), Słowacja (2007), Stany Zjednoczone (2003, 2006, 2008), Watykan (2001, 2003), Węgry (2003) i Włochy (2004, 2007).

¹⁵ Określenie, zapożyczone z historiografii rosyjskiej w okresie *pieriestrojki*, szybko upowszechniło się w twórczości ukraińskich autorów, zajmujących się kwestią ekologii po katastrofie w Czarnobylu. Z czasem stosowano je w znacznie szerszym znaczeniu w wystąpieniach poświęconych rozmiarom strat kultury i narodu ukraińskiego, poniesionych w wyniku totalitaryzmu. Zob. O. Hnatiuk, *Pożegnanie z imperium. Ukraińskie dyskusje o tożsamości*, Lublin 2003, s. 74-76.

¹⁶ Por. S. Troebst, *Postkommunistische Erinnerungskulturen im östlichen Europa. Bestandsaufnahme, Kategorisierung, Periodisierung / Postkomunistyczne kultury pamięci w Europie Wschodniej. Stan, kategoryzacja, periodyzacja*, tłum. P. Buras, Wrocław 2005, s. 33-57; J. Öhman, *From Famine to Forgotten Holocaust. The 1932-1933 Famine in Ukrainian History*, [w:] *Echoes of the Holocaust. Historical cultures in contemporary Europe*, ed. K.-G. Karlsson, U. Zander, Lund 2003, s. 223-253; G. Kasianov, *The Open Grave. The 1932-1933 Famine in Ukrainian Historiography, Politics, and Mass Consciousness*, „Ab Imperio” 2004, № 3, s. 3; J. Šapoval, *Lügen und Schweigen. Die unterdrückte Erinnerung an den Holodomor*, „Osteuropa” 2004, vol. 54, № 12: *Vernichtung durch Hunger. Der Holodomor in der Ukraine und der UdSSR*, Hrsg. R. A. Mark, G. Simon, s. 131-145.

¹⁷ Szersza bibliografia tematu zob. В. Калініченко, Є. Яценко, *Історіографія голодомору 1932-1933 років в Україні*, [w:] *Голод – геноцид 1933 року в Україні. Історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції*

badaczy dopiero kontrowersyjna książka Heorhija Kasjanowa *Danse macabre...*¹⁸, która zainspirowała szereg ukraińskich badaczy tematu do krytycznej refleksji nad przedmiotem swoich badań. Autor bowiem postawił sobie w niej za zadanie analizę procesu tworzenia się ukraińskiego dyskursu publicznego i akademickiego o Wielkim Głodzie z lat 1932-1933. Odróżniał on Hołodomor rozumiany jako koncepcja historiograficzna, a nawet polityczna (i dlatego proponował w tym kontekście zapisywać go z użyciem cudzysłowu jako „Hołodomor”), od klęski głodowej – wydarzenia historycznego z lat 30. XX w. W adnotacji do książki autor zaznacza nawet, że jest ona przeznaczona wyłącznie do użytku akademickiego. W swojej publikacji Kasjanow nie zwracał jednak szczegółowej uwagi na „miejsca pamięci” związane z Wielkim Głodem, ani na odprawiane wokół nich rytuały społeczne.

Pomnikami Wielkiego Głodu jako „miejscami pamięci” zajmowali się dotychczas Ołeksandra Weselowa¹⁹, Tatiana Żurzenko²⁰ oraz Witalij Ohijenko²¹. Badacze ci skupiają się jednak na jednym, wybranym przez siebie aspekcie monumentalnych reprezentacji (metaforycznym lub architektonicznym). O ile pierwsza autorka zastanawiała się nad sposobem upamiętniania Hołodomoru, o tyle dwoje pozostałych skupia-

на відзначення 65-річчя трагедії українського народу, Київ, 28 листопада 1998 р., ред. С. Кульчицький [et al.], Київ–Нью-Йорк 2000, s. 15-25.

¹⁸ Г. Касьянов, *Danse macabre. Голод 1932-1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії* (1980-ті – початок 2000-х), Київ 2010.

¹⁹ О. Веселова, *Меморіальні знаки й пам'ятники жертвам голоду-геноциду 1932-1933 рр. в Україні*, „Краєзнавство” 2009, vol. 1-2.

²⁰ Por. T. Zhurzhenko, *Commemorating the Famine as Genocide. The contested meanings of Holodomor memorials in Ukraine*, [w:] *Memorials in Times of Transition*, eds. S. Buckley-Zistel, S. Schäfer, Cambridge 2014, s. 221-241; T. Zhurzhenko, „Capital of Despair”. *Holodomor Memory and Political Conflicts in Kharkiv after the Orange Revolution*, „East European Politics & Societies” 2011, vol. 25, s. 597-639.

²¹ В. Огієнко, *Візуальна культура пам'ятників жертвам голодомору в Україні*, „Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки” 2012, вип. 65, № 10, s. 114-119; idem, *Меморіальна політика вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. в Україні*, „Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки” 2012, вип. 61, № 6, s. 72-77.

ło swoją uwagę głównie na dyskursywnych praktykach, wynikających z określonej polityki historycznej w kraju. Pośrednio wizualną kulturą Wielkiego Głodu zajmował się też szwedzki badacz Per Anders Rudling na marginesie swoich badań dotyczących ukraińskiej „wspólnoty pamięci” UPA w Kanadzie. Na szczególną uwagę zasługuje jego analiza pomnika ofiar Hołodomoru w Edmonton²².

Brakowało jednak dotychczas opracowania traktującego o monumentalnej historii Hołodomoru, mogącego – w mojej opinii – posłużyć zrozumieniu, z jednej strony, tożsamości emigracji ukraińskiej (twórcy wzorca wspomnieniowego), a z drugiej – kierunków polityki historycznej na Ukrainie. W przypadku tych ostatnich interesujący może się zaś okazać zarówno przedmiotowy, jak i czynnościowy aspekt ich funkcjonowania: treść przekazywana w „miejscach pamięci” i praktyka jej przekazywania.

Włączenie Wielkiego Głodu do obiegu oficjalnych symboli historycznych Ukrainy dokonane zostało odgórnie przez aparat państwowy²³. W jakim stopniu to, co władze państwowe czynią, wynika z potrzeby żywej przez społeczeństwo ukraińskie, a w jakim stanowi tylko element gry politycznej, jest pytaniem, z którego zrodziła się niniejsza praca. Początkowo kierowała mną zwykła ciekawość, chęć zrozumienia odmienności sensów, które są nadawane „miejscom pamięci” Wielkiego Głodu zarówno na Ukrainie, jak i na emigracji. Dopiero z czasem przerodziła się ona w ciekawość badawczą, spotęgowaną dostrzeżeniem politycznego charakteru ukraińskiej pamięci zbiorowej o Hołodomorze.

„Miejsca pamięci” rozumiem jako swoiste depozytariusze pamięci zbiorowej „wspólnoty pamięci”, która powołała je do życia. Zdaniem Pierre’a a Nory „miejscie pamięci” powinno być postrzegane nie tylko

²² Por. P. A. Rudling, *Memories of „Holodomor” and National Socialism in Ukrainian political culture*, [w:] *Rekonstruktion des Nationalmythos? Frankreich, Deutschland und die Ukraine im Vergleich*, Hrsg. Y. Bizeul, Göttingen 2013, s. 227-258; P. A. Rudling, *Multiculturalism, Memory, and Ritualization. Ukrainian Nationalist Monuments in Edmonton, Alberta*, „Nationalities Papers” 2011, vol. 39, s. 733-768.

²³ О. Веселова, *Увічнення пам’яті жертв голодомору-геноциду 1932-1933 років в Україні*, „Український історичний журнал” 2004, № 2, s. 50-67.

jako przestrzeń topograficzna, lecz także – metaforyczna. W ten sposób „miejsca pamięci” Hołodomoru to przestrzenie związane bezpośrednio z ofiarami śmiertelnymi (np. cenotafy w miejscu nieoznakowanych wcześniej mogił zbiorowych, odtwarzane lub odnajdywane na podstawie opowieści świadków), a także pomniki, muzea lub też tablice pamiątkowe – miejsca będące jedynie symbolicznym ujęciem tego doświadczenia.

„Miejsca pamięci” Wielkiego Głodu zazwyczaj są postrzegane poza kontekstem społeczno-kulturowym, w obrębie określonych granic państwowych (ukraińskie a/i emigracyjne). Zestawienie ze sobą w zasadzie dwu różnych pamięci o Wielkim Głodzie (tradycyjnej emigracyjnej i nowej ukraińskiej) pozwoli uchwycić stopień pokrewieństwa a zarazem odmienności pomiędzy Ukraińcami w kraju i za granicą. Nie rozdzielałam zatem tych miejsc na „krajowe” i „emigracyjne”, ponieważ nie ma tu mowy o „swoich” i „obcych”. „Obcość” pomników emigracyjnych zostaje przezwyciężona na poziomie analizy tezaurytu pamięciowego. Niezależnie bowiem od położenia geograficznego będą je łączyć wspólne treści symboliczne, które są odtwarzane i przetwarzane we wszystkich „miejscach pamięci” Wielkiego Głodu na świecie. Dowodzi to też istnienia jednej, choć różnorodnej, wspólnoty pamięci Hołodomoru jako ludobójstwa dokonanego na narodzie ukraińskim.

Interesować mnie będzie również „miejsce pamięci” jako element krajobrazu kulturowego. Dotykam tu ważnego aspektu rzeźby monumentalnej – podczas gdy idealnym środowiskiem obrazu jest neutralne tło ścian, podłogi, sufitu, gdyż wtedy nic nie przeszkadza w skupieniu, wejściu w ten szczególny świat, który stworzył artysta, to dzieła rzeźby monumentalnej obcuja razem z człowiekiem w jego środowisku i powinno się na nie patrzeć z różnych punktów widzenia. To zresztą zabezpiecza stronę psychologiczną odbioru. Jedynie w połączeniu z architekturą miejską odnajdują pomniki swój wyraz plastyczny. Sens, jaki mają przekazać innym, nadaje im „wspólnota pamięci”, która powołuje je do życia (w przypadku emigracji) albo powstaje wokół nich (jeśli chodzi o Ukrainę). Aby go zrozumieć konieczne jest wejście w interakcję ze „wspólnotą pamięci”, która taki pomnik nie

tyle ufundowała, co „powołała do życia”, nadała mu określony sens i znaczenie dla swojej tożsamości.

Niniejsza praca składa się z dwóch zasadniczych części zatytułowanych: „*Wspólnoty pamięci*” *Wielkiego Głodu 1932-1933* oraz „*Miejsca pamięci*” *Wielkiego Głodu 1932-1933*, z których każda jest próbą przedstawienia ukraińskiej kultury pamięci Wielkiego Głodu. W pierwszej części staram się rozpatrzyć problem, czy w kontekście Wielkiego Głodu mamy do czynienia na Ukrainie z różnymi, zwalczającymi się „wspólnotami pamięci”, czy może z jedną „wspólną pamięcią” o kilku odmianach. Omawiam ponadto inicjatywy podejmowane najpierw za granicą, wyjaśniając całą specyfikę tego zjawiska, a potem w kraju, zarówno w celu zatarcia pamięci przez władzę sowiecką, jak i upamiętnienia wydarzeń związanych z Wielkim Głodem, poprzez konfrontację tych treści z pamięcią ofiar. W ostatnim rozdziale pierwszej części pragnę też zarysować, w jakim stopniu współcześni Ukraińcy myślą i pamiętają o Wielkim Głodzie. W dalszych partiach moich rozważań odnoszę się również do współczesnego stanu dyskursu o Hołodomorze i w tym celu analizuję politykę historyczną za prezydentury Wiktora Janukowycza. Stąd też tytułowe „miejsca (nie)pamięci” są właściwie nawiązaniem do tego, w jaki sposób kształtowana jest polityka historyczna obecnie. Istniejące aktualnie w krajobrazie kulturowym Ukrainy „miejsca pamięci” stają się świadectwem pewnej epoki, która albo odejdzie w niepamięć, albo powróci do łask. Druga część książki jest natomiast wprowadzeniem teoretycznym do zagadnienia „miejsc pamięci”. Rozstrzygam w niej również problem stosowności używania pojęcia „miejsce pamięci” w wypadku Wielkiego Głodu na Ukrainie. Przeanalizowałam w tym celu różne aspekty architektury pomnikowej. W pierwszej kolejności skupiam się na ukraińskiej architektonicznej tradycji symbolicznej, by następnie zastanowić się nad źródłami inspiracji, sposobami tworzenia konstrukcji architektonicznej na płaszczyźnie symbolicznej, podkreślania wspólnych cech charakterystycznych dla pomników upamiętniających ofiary Wielkiego Głodu, niezależnie od czasu powstania i szerokości geograficznej. Jeden z rozdziałów poświęciłam specyfice upamiętniania Hołodomoru na Ukrainie, która

przejawia się w tworzeniu tzw. miejsc cmentarnych, inny zaś muzeom Wielkiego Głodu, jakie niedawno powstały na Ukrainie.

W tym miejscu pragnę gorąco podziękować tym wszystkim, bez których życzliwości ta książka nigdy nie ukazałaby się drukiem. W pierwszej kolejności podziękowania kieruję do moich Najbliższych, męża Adama i syna Antoniego, bez ich bezgranicznej cierpliwości i zrozumienia nigdy bym nie ukończyła pracy nad nią. Wdzięczna jestem również recenzentom tej pracy: prof. dr. hab. Krzysztofowi Zamorskiemu, dr. hab. Włodzimierzowi Osadczemu, prof. KUL i dr. Robertowi Kuśnierzowi za wnikliwą lekturę, krytyczne uwagi, wysoko postawioną poprzeczkę i wiarę w moje możliwości. Bardzo dziękuję także zespołowi redakcyjnemu wydawnictwa „Księgarnia Akademicka” za wyrozumiałość i rzetelność w przygotowaniu maszynopisu do druku.

Synopsis

(Un)places of memory

On commemorating Ukrainian Holodomor of 1932-1933

The recent decades have been witnessing the creation of a historic event both on the part of historiographers and in the public discourse. Holodomor of 1932-1933 evolved from a marginal event in the history of the USSR agriculture to a breakthrough in the process of formation of modern Ukrainian nation. The symbolic image of the Great Famine was created by the Ukrainian diaspora, in the times when the topic of the Stalinist genocide was one of the greatest taboos of the Soviet collective memory. It became a legacy recreated with the intention of seeking the historical truth and greater understanding of the nation's identity. It also allowed for an eruption of "regained memory" among the generation of victims, who now realize that they can remember and that the event really took place. The Ukraine during the presidency of Leonid Kravchuk pushed the Soviet legacy into collective amnesia. Leonid Kuchma's presidency (1994-2004), in turn, was marked by ambivalence of collective memory. The president elected thanks to the votes of the eastern regions of the country, expressed no regional preferences in his politics. What is more, his desire to rise above the existing divisions resulted from, among other things, the want to replace the Soviet legacy with a more permissive attitude towards subscribing to mutually incompatible values. Viktor Yushchenko was elected as the president of the orange Ukraine, which represented only one part of the nation. His goal, however, was to become the leader of all Ukrainians (united ideologically, because the Ukraine was never divided

physically). The unity was to be cemented by the memory of Holodomor, especially due to the fact that the regions supporting Yanukovych suffered the most in the 1930s. The resurrected memory of Holodomor was hoped to consolidate the Ukrainian society. During Yushchenko's presidency, it seemed that this was not mere wishful thinking and fantasies of particular political forces: it appeared that the goal was realistic. The identity of the nation as a victim of communism allowed in the short run to distance oneself from the communist legacy and in the long run, to reject the legacy entirely. However, the insistence of the authorities on acknowledging the Great Famine as genocide stabilized the division inside the Ukrainian society. Ukrainians were looking for support and acceptance from other victims of genocide, which created a negative impression among other traumatized nations.

Despite this, the study of Holodomor as a "place of memory" was taken up relatively recently, mainly by historians outside the Ukraine¹. The Ukrainian historiography from the 1980s focused on studying Holodomor as a historical fact and has yielded, as of today, extensive output². A more in-depth reflection on the very essence of Holodomor broke out after the controversial book by Georgiy Kasianov *Danse macabre...*³,

¹ Cf. S. Troebst, *Postkommunistische Erinnerungskulturen im östlichen Europa. Bestandsaufnahme, Kategorisierung, Periodisierung / Postkomunistyczne kultury pamięci w Europie Wschodniej. Stan, kategoryzacja, periodyzacja*, tłum. P. Buras, Wrocław 2005, p. 33-57; J. Öhman, *From Famine to Forgotten Holocaust. The 1932-1933 Famine in Ukrainian History*, [in:] *Echoes of the Holocaust. Historical cultures in contemporary Europe*, ed. K.-G. Karlsson, U. Zander, Lund 2003, p. 223-253; G. Kasianov, *The Open Grave. The 1932-1933 Famine in Ukrainian Historiography, Politics, and Mass Consciousness*, „Ab Imperio” 2004, № 5, p. 3; J. Šapoval, *Lügen und Schweigen. Die unterdrückte Erinnerung an den Holodomor*, „Osteuropa” 2004, vol. 54, № 12: *Vernichtung durch Hunger. Der Holodomor in der Ukraine und der USSR*, Hrsg. R. A. Mark, G. Simon, p. 131-145.

² See more: В. Калініченко, Є. Яценко, *Історіографія голодомору 1932-1933 років в Україні*, [in:] *Голод – геноцид 1933 року в Україні. Історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції на відзначення 65-річчя трагедії українського народу, Київ, 28 листопада 1998 р.*, ред. С. Кульчицький [et al.], Київ–Нью-Йорк 2000, p. 15-25.

³ Г. Касьянов, *Danse macabre. Голод 1932-1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х)*, Київ 2010.

which inspired the need for a critical reflection in a number of Ukrainian researchers. They attempted to analyze the process of forging the Ukrainian public and academic discourse about Holodomor of 1932-1933. Kasyanov distinguished Holodomor understood as a historiographic and even a political concept (which was emphasized by the use of quotation marks around “Holodomor”) from the actual famine: a historical event from the 1930s. In the annotation to the book, the author emphasizes that it is meant exclusively for academics. Nonetheless, Kasyanov paid attention neither to the “place of memory” related to Holodomor, nor to social rituals surrounding them.

The monuments of Holodomor as “places of memory” were studied by Oleksandra Veselova⁴, Tatiana Zhurzhenko⁵ and Vitaliy Ohiyenko⁶. However, the researchers focused on one selected aspect of the monumental representation (metaphoric or architectural). While the first author studied the way of commemorating Holodomor, the other two paid closer attention to the discursive aspects resulting from a particular historical policy of the country. The visual culture of Holodomor was studied indirectly by the Swedish scholar Per Anders Rudling as a side topic of his research on “community memory” of the Ukrainian Insurgent Army among the diaspora in Canada. Special attention should be paid to the analysis of the monument in Edmonton⁷.

⁴ О. Веселова, *Меморіальні знаки й пам'ятники жертвам голоду-геноциду 1932-1933 рр. в Україні*, „Краєзнавство” 2009, vol. 1-2.

⁵ Cf. T. Zhurzhenko, *Commemorating the Famine as Genocide. The contested meanings of Holodomor memorials in Ukraine*, [in:] *Memorials in Times of Transition*, eds. S. Buckley-Zistel, S. Schäfer, Intersentia 2014, p. 221-241; T. Zhurzhenko, „Capital of Despair”. *Holodomor Memory and Political Conflicts in Kharkiv after the Orange Revolution*, „East European Politics & Societies” 2011, vol. 25, p. 597-639.

⁶ В. Огієнко, *Візуальна культура пам'ятників жертвам голодомору в Україні*, „Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки” 2012, вип. 65, № 10, p. 114-119; idem, *Меморіальна політика вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. в Україні*, „Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки” 2012, вип. 61, № 6, p. 72-77.

⁷ Cf. P. A. Rudling, *Memories of „Holodomor” and National Socialism in Ukrainian political culture*, [in:] *Rekonstruktion des Nationalmythos? Frankreich, Deutschland und die Ukraine im Vergleich*, Hrsg. Y. Bizeul, Göttingen 2013, p. 227-258;

Nonetheless, I am of the opinion that as of today there has not been any study in the history of Holodomor that could help to understand, on the one hand, the identity of the Ukrainian emigrants (who created the memory pattern), and, on the other hand, the historical policy of the Ukraine. In the case of the latter, the interesting aspects are both the subject matter and the functional facet: the content transmitted in the “place of memory” and the practice of transmission.

Incorporating the Great Famine into the system of official historical symbols of the Ukraine was performed by the state authorities⁸. The book was motivated by the question: to what extent do the actions of the authorities result from the need in the Ukrainian society, and to what extent is it a consequence of a political game? At first, I was driven by the sheer curiosity, the desire to understand the differences between the meanings ascribed to the places of memory of Holodomor in the Ukraine and outside the country. After some time, the desire transformed into scholarly interest, intensified by the recognition of the political character of the Ukrainian collective memory about Holodomor.

I define the term “place of memory” as a repository of collective memory of a community that engendered it. According to Pierre Nora, a “place of memory” should be viewed not only as a geographical, but also as a metaphorical space. By this token, “places of memory” of Holodomor are spaces associated directly with victims (e.g. cenotaphs in the locations of previously unmarked mass graves, reconstructed and found thanks to reports of witnesses, as well as monuments, museums, or commemorative plaques). They also include places which are symbolic representations of the experience. Evidently, as far as the memory of Holodomor is concerned, most of the presentations are monuments.

“Places of memory” of the Great Famine are usually perceived outside the socio-cultural context and within the context of the state in which they are located (Ukraine vs. diaspora). Juxtaposing these two different memories about the Great Famine (the traditional emigrant view and the

P. A. Rudling, *Multiculturalism, Memory, and Ritualization. Ukrainian Nationalist Monuments in Edmonton, Alberta*, „Nationalities Papers” 2011, vol. 39, p. 733-768.

⁸ О. Веселова, Увічнення пам'яті жертв голодомору-геноциду 1932-1933 років в Україні, „Український історичний журнал” 2004, № 2, p. 50-67.

new Ukrainian view) will reveal the degree of similarity and difference between the Ukrainians inside and outside the homeland. Thus, I do not divide these places into “domestic” and “foreign,” because the terms like “self” and “the other” do not apply here. “Otherness” of diaspora monuments is overcome on the level of the analysis of the memory thesaurus. Regardless of the geographic location, they are united by shared symbolic content reproduced and processed in all “places of memory” of Holodomor around the world. It also proves the existence of unified, but multifaceted, in which the Great Famine functions as genocide committed on the Ukrainian nation.

This double characteristic of Ukrainian “places of memory” of the Great Famine requires, on the one hand, grounding in the methodology of modern history studies and, on the other hand, the search for the elements that would show how the renovation of the Ukrainian national identity, started in 1991, influenced the conception of the places of memory. During the analysis of the existing places of memory of Holodomor I will explore the symbolic layer of monuments, museums and the so-called “cemetery sites.” In the two former cases, the places of memory were created in various periods and therefore they present very different images of the Great Famine as a symbolic “places of memory.” They embody different cultures of memory about Holodomor. Varying messages and expressive devices used in the monuments provide an opportunity to study the tendency in the historical policy of the period that engendered them (as far as local “place of memory” are concerned) and the imageries vivid in the community that founded them (as far as “places of memory” outside the Ukraine are concerned). Being “places of memory” to some, and “unplaces of memory” for others, they emanate differently in the public sphere and tell stories of the Great Famine in ways specific to respective communities. Places of memory falling into the third category (called “cemetery sites” due to their location), despite their austerity, carry huge potential of meanings in relation to transformation the memory about Holodomor as a traumatic event in Ukrainian history. This is the source of my interest in the real “place of memory” (*site mémoire*) constituting *liue de mémoire* of the Great Famine for Ukrainians, regardless of their current place of residence.

I was also interested in the “place of memory” as an element of cultural landscape, which is related to a very important aspect of any monument. The ideal environment for a painting is a neutral plain of walls, floor, and ceiling, since the audience are not distracted by the background and can submerge themselves in the world created by the artist. Monuments, in turn, coexist with the audience in the environment and they should be examined from different viewpoints. This secures the psychological aspect of reception. Only in combination with urban architecture do monuments create the artistic effect. The meaning conveyed by monuments is shaped by “” which engendered them (in the case of diaspora) or which arises around them (in the case of the Ukraine). In order to achieve this goal, it is essential to start interaction with the “” which vivified the monument imbuing it with particular meaning crucial for its identity.

The book has two main parts titled: “Communities of memory” of Holodomor 1932-1933 and The “place of memory” of Holodomor 1932-1933. Each of them seeks to present the Ukrainian memory culture about the Great Famine. In the first part I analyze the question of whether there are several mutually hostile “communities of memory” in reference to Holodomor or, on the contrary, whether there is only one “” with several different shades. I also discuss projects initiated outside the Ukraine and I explain the character of the phenomenon. Then I turn to the project initiated by the Soviet authorities in the Ukraine with the intention to eradicate the memory. Finally, I discuss the project of commemorating the event through confronting the memory with recollections of the victims. In the last chapter of the first part I analyze briefly the degree of recognition of Holodomor in modern Ukrainians. In the following parts, I also take into account the modern state of the discourse on Holodomor, and for this reason, I analyze the historical policy during Viktor Yanukowych’s presidency. Hence, the titular “(un)places of memory” allude to the way in which the current historical policy is shaped. The present day “place of memory” in the cultural landscape of the Ukraine becomes a testimony of a period that will either fall into oblivion or return to favor. The second part of the book is a theoretical introduction to the subject of “places of memory.” Here, I discuss the adequacy of the term “place of memory” in the case of Holodomor in the Ukraine. With this aim in mind, I analyze various

architectural aspects of monuments. I start with the Ukrainian tradition of symbolic architecture and analyze the sources of inspiration, ways of creating architecture on the symbolic plain, and emphasize characteristics shared by the monuments commemorating Holodomor, regardless of the time and place of their foundation. One of the chapters is devoted to the ways of commemorating Holodomor in the Ukraine, manifested by the creation of the so-called “cemetery sites.” Another chapter focuses on the museums of Holodomor built recently in the Ukraine.

I was therefore interested in the ideas that motivated the communities of memory who founded particular monuments. I believe that their symbolism depends on the way Holodomor is perceived in a given community. To large extent, the aim is not the very act of remembering the victims and creating a physical testimony of the memory. What is even more important is highlighting the particularly dramatic situation of the Ukraine compared to other Soviet republics, expressing sympathy with the victims and the conviction about being a part of the event (which is especially important for the Ukrainian diaspora). Monuments of Holodomor are therefore not neutral and ideology-free. They are more than sheer works of art intended to commemorate the victims of the Great Famine. Foundation of these monuments was accompanied by the need of understanding the sacrifice and making it meaningful. In fact, my interest revolve around a new official ritual of commemoration, which emerged from the hostility to everything labeled “Soviet.” I wanted to discover whether the memory merely imitates the post-communist aesthetics of coping with traumas and filling in “blank spots,” or whether the visual culture of Holodomor is deliberately limited to exposing national elements associated with the famine as genocide committed on the Ukrainian nation by the Soviet regime.

In this approach, it was possible to discern the following distinctive characteristics of the memory and commemoration of Holodomor in the Ukraine and among the diaspora. The diaspora developed their memory naturally, if not spontaneously, while the official Ukrainian ritual of commemorating in the Ukraine emerged gradually, balancing between departure from the Soviet tradition of remembrance and thoughtless imitation of practices among the diaspora. The diaspora, due to separation from the socio-historical context (literally speaking, from the “site of the event”),

departs significantly from the local canon of memory about Holodomor. It should not come as a surprise that artists' ambition was to tell the silenced story about the past rather than to forge it into a national myth. The symbols used by diaspora artists were to draw the attention of Americans and Canadians to the very existence of Holodomor and its scale. The monuments in the Ukraine, in turn, are more moderate and, due to their austerity, allude more conspicuously to the works of sepulchral art.

The memory of Holodomor in the aesthetics of the monuments, cemetery sites, and museums does not seek to cope with the trauma of the past, but to cultivate the mourning. It is difficult to decide whether this is due to the historical period or the condition of the Ukrainian society. It is important to realize that places of memory of Holodomor have their own history, their own path from (un)places, through places of memory, to (un)places of memory, and back to the previous stage. They can be used to illustrate the interdependence of memory policy and the symbolism in the commemoration of important events in the history of the Ukraine.

Renouncing the Soviet patterns and models in the commemoration of Holodomor is particularly noticeable in the case of monuments. They can be classified not only in terms of the message conveyed, but also with regard to initiators and founders of the projects. The monuments of Holodomor in the Western countries are not comprehensible for the Ukrainian audience due to entanglement in other symbolic patterns. Moreover, artists employ different aesthetic devices because of the fact that the "place of memory" is divorced from the historical context. The Ukrainian diaspora has to incorporate in the monument the origin, course, aftermath, and the overall image of the Great Famine for Ukrainians as a nation. In the Ukraine, in turn, a simple cross with the inscription "1933" will trigger relevant associations in audience.

Western monuments of Holodomor which intend to acknowledge its genocidal nature, employ symbols of the state, recreate images of cannibalism or suicides, and emphasize the scale of the famine by providing the number of victims. Local monuments are guided by other motifs. The genocidal character of Holodomor is to function in the collective memory of Ukrainians as a part of the Great Terror of the 1930s in the entire Soviet Union, including the Ukrainian Soviet Socialist Republic. The Terror was

particularly fierce due to widespread resistance Ukrainians peasants against collectivization of agriculture. For this reason, there is a tendency in modern Ukrainian society to erect monuments commemorating at the same time the victims of Holodomor and of Stalinist repressions of the period.

“Cemetery sites” commemorating the victims of the Great Famine are another element of the historical landscape of the independent Ukraine, which departs from the Soviet model. Since they attempt to engage the Ukrainian society in the creation of historical memory, they encourage forging individual memories into a collective Ukrainian memory about Holodomor.

In my opinion, after more than 20 years of independence and despite many negative consequences of inconsistent memory policy in the Ukraine, some symbols and components of monuments form a new and relatively recognizable standard thesaurus. In sculpture and architecture, poetry, music, and literature, a new canon of imagery and approach to human suffering in the 1930s in the Ukrainian SSR emerges. Currently, it seems justified to write about “ready-made” visual representations associated with the topic of repressions. This is evident in the practice of copying symbols and even entire images from some urban monuments (especially the ones in the capital and among the diaspora) in other locations throughout the country.

The discussion on the monuments of Holodomor, especially one focusing symbols and imagery transmitted by the communities of memory founding them, inevitably leads to the domain of “irrepresentability” of experiences like the Great Famine. This is often manifested by poor selection of symbols, their excess, the use of various imagery (sometimes contradictory, for example employing Christian and pagan elements at the same time) to convey one idea. The helplessness of the artists who are familiar with Holodomor through indirect accounts or literature emphasizes close connection between the monuments and the official vision of the collective memory about the experience.

As of today, the so-called “anti-monuments” have not appeared in this context. There are not any sculptures devoid of monumentalism and direct references to the past (e.g. similar to the submerging monument against fascism, war, and violence in Hamburg), or utilizing abstract and nega-

tive forms. This indicates that Ukrainians do not want to leave behind the memory of Holodomor, because there is still the need to overcome the trauma through traditional form of remembrance. Monuments of the Great Famine's victims, being "places of memory," do not only commemorate, but also preserve, recreate, and transform history. The Ukraine is creating its own individual style in architecture, whose language can be used for retelling the tragic event.

Places of memory of Holodomor make use of simple and economical symbolism and create a testimony rich in emotions. The difficulty lies in the choice of a composition suitable for the martyrdom. In fact, it is of little importance whether the choice is a religious discourse founded on Christian symbolism, which has been dominant until now, or a utilitarian discourse in the form of parks and orchards. Perhaps this is caused by the fact that it is difficult to imagine a situation when Ukrainians are able to reject the post-communist need of evoking "the forgotten victims" of the past regime. Probably, the need for closing certain chapters of their history will come with time, when the monuments merge with the landscape; when the answer to the question about the genocidal character of Holodomor is not the criterion for measuring the "Ukrainianness" of a citizen and will not divide people into "us" and "them;" when the monuments will inspire the audience to a reflection about the past of the nation.

Światowa historiografia Wielkiego Głodu z lat 1932-1933 jest bardzo obszerna. Opublikowano do tej pory kilkanaście tysięcy różnego rodzaju pozycji w różnych krajach. I dlatego cieszy kolejna inicjatywa – podjęta przez Wiktorię Kudelę-Świątek, której efektem jest analiza upamiętniania miejsc pamięci Hołodomoru na Ukrainie. Temat uważam za trafny i potrzebny. Wielki Głód w zamyśle ukraińskich polityków miał i ma stanowić element łączący wszystkich obywateli tego kraju, wzmacniający ich tożsamość narodową. Wiktoria Kudela-Świątek stara się poddać analizie przyczyny i skuteczność tej akcji.

Z recenzji dr. Roberta Kuśnierza

Książka Wiktorii Kudeli-Świątek dotyczy bardzo istotnego tematu w kontekście kształtowania polityki pamięci i tożsamości współczesnego państwa ukraińskiego – Hołodomoru. Zupełnie pomijany w czasach komunistycznych, wyniesiony na szczyt oficjalnej pamięci historycznej za czasów „pomarańczowych rządów” i zagubiony w obecnej, eklektycznej, pozbawionej wyraźnych priorytetów polityki humanistycznej na Ukrainie temat dotyczy jednej z największych tragedii cywilizacyjnych XX wieku. Wielki Głód stał się jednym z symboli przywrócenia pamięci narodowej i wyzwolenia się Ukrainy spod komunistycznej dyktatury. (...) Z pewnością można stwierdzić, że dana książka jest ważnym etapem badań nad Wielkim Głodem i jego wpływem na kondycję współczesnego społeczeństwa ukraińskiego.

Z recenzji dr. hab. Włodzimierza Osadczego, prof. KUL

Zasadnicza teza pracy Wiktorii Kudeli-Świątek zasadza się na stwierdzeniu, że pamięć Wielkiego Głodu na Ukrainie, wielkiej tragedii człowieka mającej miejsce na początku lat 30. ubiegłego wieku, odgrywa dzisiaj istotną rolę w kreowaniu tożsamości narodowej Ukraińców. Jej znaczeniu przeciwstawia się na Ukrainie pamięć Wielkiej Wojny Ojczyźnianej (pamięć konkurencyjna). O ile pamięć Hołodomoru ma charakter integrujący tożsamościowo Ukraińców, o tyle pamięć Wielkiej Wojny Ojczyźnianej ma charakter przeciwny, podkreśla związek Ukrainy z sowiecką przeszłością państwa. Wiktoria Kudela-Świątek, podkreślając rolę ukraińskiej diaspory, ukazała, w jaki sposób pamięć Hołodomoru przetrwała w czasach Związku Sowieckiego. Zastanawia się też, jak funkcjonuje ona obecnie.

Z recenzji prof. dr. hab. Krzysztofa Zamorskiego